

XVIII. YÜZYILDA LÂTİN HARFLERİYLE YAZILMIŞ FRANSIZCA-TÜRKÇE BİR SÖZLÜK

A 18th Century French-Turkish Dictionary in Latin Alphabet

Dictionnaire Turco-français au XVIII. siècle qui a été écrit en lettres latins

Yard. Doç. Dr. Mehmet GÜMÜŞKILIÇ*

ÖZET

Fransa'nın Osmanlı Devletiyle yaptığı ve tarihte *kapitilasyonlar* adıyla bilinen anlaşmadan sonra, Fransızlar, zengin Osmanlı ülkelerinde ticaret yapabilmeyi yollarını aradılar ve bunun için de Fransa'dan Osmanlı ülkelerine gelip gittiler. Yabancı bir ülkede iyi ticaret yapabilmeyi en önemli yolu, o ülkenin dilini bilmektir. Bu yüzden Fransızlar, Osmanlı topraklarında Osmanlı devletiyle olan ilişkilerini yerli halkın dilini iyi bilen ve aynı zamanda Doğu uzmanı olan özel yetiştirilmiş görevlilerle sürdürmeyi düşünmüş ve bunun için de *dil oğlanları* adıyla anılan tercümanlar yetiştirmek amacıyla 18 Kasım 1669 yılında Fransa meclisinin aldığı kararlar İstanbul'da *Dil Oğlanları* adlı okulu açmışlardır.

Makalemizde, Osmanlı ülkelerinde ticaret yapan ve buralarda yaşayan Fransızlara yardım etme, *Dil Oğlanları* adlı okulda öğrenim gören Fransız gençlerine kaynak olma gayesiyle, P.F. Viguier adlı bir Fransız tarafından yazılan ve 1790 yılında İstanbul'da basılan *Elemens de la Langue Turque* "Türk Dilinin Elemanları" adlı Fransızca-Türkçe gramer kitabının 355-456. sayfaları arasında bulunan, içinde Lâtin harfleriyle 18. yüzyıl Türkçesinde geçen Türkçe kelimelerin verildiği *François-Turc* adlı sözlüğün; Türk dili ve dolayısıyla Türk kültür tarihi bakımından taşıdığı önem ve bu sözlüğün özellikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

18. Yüzyıl Türkçesi, Fransızca-Türkçe Sözlük, Tarihi Sesbilgisi, Halk Dili, İstanbul Türkçesi.

ABSTRACT

After the treaty between the state of Ottoman and France which is known as *capitulations* in history, France seek the opportunity of trading in rich Ottoman lands and for this purpose they came and went to provinces of Ottoman. The best way of making trade with a foreign state is knowing its language. So French planned to maintain its relationships with Ottoman State by using orientalisists who were educated and knew the languages of native people very well. Therefore they opened the school named as *Language Boys* in Istanbul with the desicion given by the Parliament of France in 18 November 1669 in order to educate translators called *language boys*.

In my paper it'll be considered about the specialites and importances of the dictionary called *François-Turc* with the respects of Turkish language, consequently Turkish culture history in which there are Latin printed Turkish words that were used in 18th century Turkish between the pages (355-456) of the grammer book named as *Elemens de la Langue Turque* "The Elements of Turkish Language" that was written by a French called P.F. Viguier for the purpose of helping French who were trading with Ottomans and living in the Ottoman lands and giving a basic material for the students in the translation school that is called *Language Boys*.

Key Words

18th Century Turkish, French-Turkish Dictionary, Historical Phonology, Provincial Language, İstanbul Turkish.

* Fatih Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

GİRİŞ

Fransa, Osmanlı Devleti'yle yaptığı ve tarihte *kapitilasyonlar* adıyla bilinen anlaşmadan sonra zengin Osmanlı ülkelerinde kendi çıkarlarına uygun bir şekilde ticaret yapabilmeyi yollarını aradı ve bu yüzden, genellikle denizyollarıyla bir çok vatandaşını ticarî ve diğer sebeplerle¹ buraya göndermeye başladı. Yabancı bir ülkeye giden birisinin yapacağı ilk iş herhâlde o ülkede konuşulan dili öğrenmeğe çalışmak olacaktır. Osmanlı ülkelerinde konuşulan dil olan Türkçeyi bilmek, Fransız devlet adamları ve tüccarlarına büyük avantajlar sağlayacaktı.

Bundan başka Fransa, geniş ve kârlı ilişkilerde bulunduğu Osmanlı topraklarında Osmanlı Devletiyle olan ilişkisini yerli halkın dilini bilen ve aynı zamanda Doğu uzmanı olan özel yetiştirilmiş görevlilerle yürütmeyi düşünmüş² ve bu yüzden Osmanlılarla ilişkileri daha sağlam bir zemine oturtmak, siyasî, ekonomik ve kültürel alanlardan daha iyi istifade edebilmek için Cenevizlerin 1551 yılında Türkçe tercüman yetiştirme gayesiyle açtıkları dil okulunu³ kendisine örnek olarak *Dil Öğlanları* adlı bir okul kurmak istemişti. Diploması ve ticaretle ilgili ihtiyaç duyulan Doğu dilleri tercümanlarını yetiştirmeyi amaçlayan bu okulu Fransa, XIV. Louis'in nazırı Jean Baptise Colbert'in teşviki ve Marsilya Ticaret Odasının isteğiyle 18 Kasım 1669'da meclisin aldığı kararla İstanbul'da kurdu⁴. Tercümanlık müessesesi, Fransızlar için çok önemliydi. Tercümanlar, Fransızların Türklerle

olan münasebetlerinde önemli bir yer edindiler. Fransa'dan Osmanlı ülkelere gelen seyyahlar da tercümanların rehberliğinden ve verdikleri değerli bilgilerden faydalanıyorlardı. *Dil Öğlanları* okulunun açılmasından sonra buradan yetişen tercümanlar sayesinde Osmanlı Devleti, Fransa'da iyi bir imaj oluşturdu ve iki ülke arasındaki ilişkiler bazı dönemler hariç genelde iyi bir şekilde gelişti⁵.

Çok önemli bir yere sahip olan Fransız tercümanlarının, Osmanlı topraklarında ticaret yapan tüccarların, seyyahların ve diğer halk katmanlarından insanların Türkçeyi iyi öğrenbilmeleri için bir takım sözlüklere, konuşma klâvuzlarına ve hatta gramer kitaplarına ihtiyaçları vardı. İşte bu maksatla bir takım kitaplar yazılmıştır⁶.

Çalışmamızda, bu kitaplardan birisi olan Pierre François Viguier'in⁷ 1790 yılında İstanbul'da basılan *Elements de la Langue Turque (Türk Dilinin Öğeleri)* adlı kitabının 355-456. sayfaları arasında bulunan *François-Turc* isimli sözlüğünü inceleyeceğiz.

SÖZLÜĞÜN ÖNEMİ ve ÖZELLİKLERİ

Sözlüğün, Türk kültürünün en büyük unsurlarından olan Türk dili bakımından taşıdığı değeri maddeler halinde sıralayalım:

1) Sözlükte yaklaşık olarak 10.000'e yakın Türkçe kelime bulunmaktadır. Kelimeler iki sütun hâlinde çok küçük puntolarla yazılmıştır. Bu kelimelerin tamamı (Fransızca ve

Türkçe kelimeler) Lâtin harfleriyle kalemeye alınmıştır. Türkçe kelimeler yazılırken Arap alfabesi kullanılmamıştır. Sözlüğün müellifi Viguiet, 'Türkçede mevcut olan seslerin Lâtin alfabesiyle rahatlıkla gösterilebileceğini' ifade etmektedir⁸. Türkçede bulunan bütün sesler bu sözlükte gösterilmiştir. a sesi=*a* harfi ile, b=*b*, c=*dj*, ç=*tch*, d=*d*, e=*è*, f=*f*, g=*g,gu,gui*, ğ=*gh*, ğ=*gh*, h=*h*, ğ=*qh*, e=*ı*, i=*i*, j=*j*, k=*k*, Δ=*q*, l=*l*, m=*m*, n=*n*, ñ=*n*, o=*o*, eu=*ö*, p=*p*, r=*r*, s=*s*, ş=*ch*, t=*t*, u=*ou*, ü=*u*, v=*v*, y=*y*, z=*z*, ayın ve hemze sesi ise=' harfi ile belirtilmiştir. Bu alfabede Arap harfleriyle ayırt edilemeyen *ı/i*, *i/e*, *o/ö*, *u/ü*, *t/d*, *c/ç*, *k/g*, *b/p* gibi sesler Lâtin harfleriyle belli olmaktadır.

2) Madde başları, sözlükte; Fransızca kelimelerden oluşmaktadır. Fransızca kelimeler alfabetik olarak sıralanmışlardır. Madde içlerinde bu kelimelerin karşılıkları olan Türkçe kelimeler Lâtin harfleriyle verilmiştir. Fransızların Türkçe kelimeleri daha iyi anlayabilmeleri için Türkçe kelimeler çoğu zaman, eş anlamlıları ile beraber gösterilmiştir. Madde başlarında verilen Fransızca kelimelerin, bazen eş anlamlıları da belirtilmektedir.

Örnekler: **clef**: *anahtar. miiftah. coche, carrosse, char*: *koşu. araba. efficace*: *amel. kuvvet. kudret. en-sant*: *maksım. mahsun. çocuk. imbi-ber*: *içirmek. ıslatmak. pèrissable*: *helak, telef olucu. fani. raboratif, cor-raboratif*: *kuvvet verici. kuvvetlendirici.*

3) Viguiet, 'Mükemmel bir sözlüğün bir dilde sadece, ifade birimi ola-

rak kabul edilen kelimelerin alfabetik bir listesi değil, aynı zamanda temel ve mecazî anlamları da içeren sağlam bir kaynak olması gerektiğini' söylemektedir⁹. Gerçekten bu sözlükte, bazı kelimelerin mecazî ve deyimleşmiş anlamları da bulunmaktadır.

Örnekler: **adoucir**: *tatlılamak. yavaşlamak. ökeden, öfkeden endirmek. affable*: *yavaş. güler yüzlü. tatlı dilli. hoş sohbetli. ikramlı. affection-ner*: *'alaka etmek. muhabbet, gönül vermek. gönül bağlamak. sevmek. ob-liger, engager*: *tembih etmek. buyurmak. bağlamak. pacifique, paisible*: *sulhu sevici, mazlım. règularité*: *kanun, tertib üzere olma. geçinme. travi-eller, peiner*: *işlemek. iş işlemek. görmek. çalışmak. zahmet çekmek. vèil-ler, ètre attentif*: *gözetmek. gözün açık tutmak. basiret üzere olmak.*

4) Sözlükte yer almayan bazı isimler, zamir, fiil, bağlaç, edat, zarf ve ünlemler gramer kitabında verildiği için sözlüğe alınmamıştır. Türkçe kelimeler sözlükte, *-ma/-me*; *-mak/-mek*; *-ı/-iş*, *-u/-üş* mastar; *-cı/-ci*, *-cu/-cü*; *-lı/-li*, *-lu/-lü*; *-lık/-lik*, *-luk/-lük*; *-sız/-süz*, *-suz/-süz* isimden isim yapma; bazı-sıfat fiil (*-dık/-dik*, *-duk/-dük*; *-an/-en*; *-muş/-miş*, *-muş/-müş* gibi) ekleri ve yardımcı fiillerle (*et-*, *ey-le-*, *ol-*) birlikte ele alınmıştır.

Örnekler: **abisser**: *alçaklamak. endirmek. abondance*: *bolluk. bereket. çokluk. absurde*: *yakışksız. ya-kışmaz.yaraşksız. yaraşmaz. bouilli*: *söyüş. kaynamış et. consentir*: *kabul etmek. razı olmak. demande*: *sü'al. dilek. isteklik. expert, expèriment,*

entendu: iş-güzar. iş bilir. pişkin. vukufdar. **homicide, meurtrier:** adem öldürmesi. kan. **joueur:** oyuncu. oyunbaz. oynayıcı. **propice:** 'inayetli, merhametli. **soupçon, suspicion, défi-ance:** işkil. i'timad, i'tikad eksikliği. **toux:** öksürük, öksürme.

5) Halk dilinde bir kaç şekilde telâffuz edilen kelimelerin bazılarının söyleniş şekilleri sözlükte yer almaktadır.

Örnekler: **diffèrent, dissemblable, divers, autre:** başka. sa'ir, gayri. kayrı. **dimanche:** pazar. pazar gün. pazar günü. bazar. bazar gün. bazar günü. **écouter:** diñlemek. dinlemek. diynemek. **İtalien:** İtalyan, Talyan. **ja-rain:** bağçe, bahçe. **juge d'armée:** kazesker, kazi 'asker. **laurier:** defne, tefne. **persil:** mağdanos, maydonos. **pipe:** çubuk, çibuk, çibuk.

6) Sözlükte geçen Türkçe kelimeler incelendiğinde, bugün bizim Türkiye Türkçesinde kullandığımız bir çok kelimenin mevcut olduğunu görürüz. Bu da bize 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı toplumunda halkın konuştuğu dil olan Türkçenin, günümüz diline zannedildiği gibi uzak olmadığını, bilakis yakın olduğunu gösterir. Yani 18. yüzyılda İstanbul'da günlük konuşma dilinde kullanılan bir çok kelime, bugün de kullanılmaktadır.

Örnekler: **incrédule:** imansız, inanmaz, inanmayan. **irrègularite:** kanunsuzluk. yolsuzluk. **meubler:** ev donatmak, döşemek. **pardoner:** afv etmek, bağışlamak. **passe:** geçmiş. geçen. **ridicule:** gülecek. gülünecek. maskara. **tourner, mouvoir:** dolaş-

tırmak, döndürmek, çevirmek.

7) Bir çok kelime sözlükte ses benzeşmelerine uygun olarak kullanılmıştır.

Örnekler: **barbarie, cruauté:** yavuzluk. zalımlık, zulm, zulüm. **collation du martin:** kahvaltı. kahve altı. **enlacer:** tuzağıla sarmak. sarmak. **lieu:** üç mil. bir sa'at. bir sa'atlık yol. **limon, fruit:** limon. ilimon. **Londre:** Londra, Londura. **porte-faix:** hamal. hamal. **temporiseur:** vakıt bekleyici.

SONUÇ

18. yüzyılın sonlarında, Osmanlı ülkelerine gidip gelen ve buralarda yaşayan Fransızlara yardım etme ve dil okulunda öğrenim gören dil oğlanlarına kaynak olma gayesiyle İstanbul'da yazılan Fransızca-Türkçe bir gramer kitabının son kısımlarında bulunan Fransızca-Türkçe sözlük, ihtiva ettiği Lâtin harfleriyle telâffuzları belirtilen Türkçe kelimelerle bir hayli önem taşımaktadır. Bu sözlükte, Türkçe kelimelerin eş anlamlıları genellikle verildiği için manası bilinmeyen bir kelimenin, yanındaki kelimededen anlamı çözülebilmektedir. Türkçe kelimelerin kendi manalarının dışında mecazî ve deyimleşmiş anlamları da sözlükte bulunmaktadır.

Sözlükte geçen Türkçe kelimeler çoğunlukla 18. yüzyıl toplumunda, konuşulan Türkçede yer alan kelimeleri içermektedir. Bu yönüyle sözlüğün, 18. yüzyılda İstanbul'da günlük konuşma dilinin kelime dağarcığını yansıttığını söyleyebiliriz.

Türkçe kelimeler sözlükte, Lâtin harfleriyle bütün Türkçe sesler gösterilmek suretiyle verildiğinden, Arap harfleriyle tam olarak tespit edilemeyen Türkçe kelimelerin okunuş biçimleri anlaşılmalıdır.

Bu sözlüğün tarihî sesbilgisi araştırmalarına ışık tutacağı düşüncesindeyiz. Ayrıca Türk kültürünün temel taşlarından olan Türkçe sözlüklerden birinin 18. yüzyılın sonlarında, Fransız bir âlim tarafından hem de Lâtin harfleriyle kaleme alınması ilgi çekicidir. Bu da bize, yabancıların Türk diline ne kadar alâka duyduklarını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Bianchi, T.X., - Kieffer J. D., *Dictionnaire Turc-Français à l'usage des Agents Diplomatiques et consulaires, des Navigateurs, et Autres Voyageurs dans le Levant (Diplomatlar ve Konsolosluk Görevlileri, Denizciler ve Yakınoğ'u'ya Giden Diğer Seyyahlar için Türkçe-Fransızca Sözlük)*, Paris 1835-37.

Dil Öğlanları ve Tercümanlar, Yapı Kredi Yay. İstanbul 1995.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yay. c.11, İstanbul 1993.

Du Ruyer, A., *Rudimenta Grammatices Lingua Turcica*, Paris 1630.

Holdermann, J.P., *Grammaire Turque*, İstanbul 1730.

Şakiroğlu, M.H., "Batı Ülkelerinde Yapılan Arap Harfli Basımın Kaynağı ve Etkisi", *Keç*, yıl:1, sayı:2, Ankara 1995, s.219-223.

Viguiet, P.F., *Elemens de la Langue Turque*, İstanbul 1790.

NOTLAR

1) Bu sebeplerin başında dinî endişe geliyordu. Fransa, kendisini Katoliklerin hâmisisi olarak gördüğü için, Osmanlı ülkelerinde yaşayan Katoliklere daha rahat ulaşmak ve Katolik olma-

yanlara Katolikliğin prensiplerini öğretmek isiyordu (*Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay. c.11, İstanbul 1993, s.212.).

2) a.g.e., s.213.

3) M. H. Şakiroğlu, "Batı Ülkelerinde Yapılan Arap Harfli Basımın Kaynağı ve Etkisi", *Keç*, yıl:1, sayı:2, Ankara 1995, s.219-223.

4) *Dil Öğlanları ve Tercümanlar*, Yapı Kredi Yay. İstanbul 1995, s.19.

5) a.g.e., s.10.

6) Bunlardan bazıları şunlardır: G. Postel, *Des Histories Orientales et Prinsipalament des Turks (Instructions des Mots de la Langue Turques les Pus Communs)*, Paris 1575; A. Du Ryer, *Rudimenta Grammatices Lingua Turcica*, Paris 1630; M. P. De la Croix, *Dictionnaire Manustrict François et Turc (Fransızca-Türkçe Elyazısı Sözlük)*, 1666; J. P. Holdermann, *Grammaire Turque*, İstanbul 1730; T. X. Bianchi - J. D. Kieffer, *Dictionnaire Turc-François à l'usage des Agents Diplomatiques et consulaires, des Navigateurs, et Autres Voyageurs dans le Levant (Diplomatlar ve Konsolosluk Görevlileri, Denizciler ve Yakınoğ'u'ya Giden Diğer Seyyahlar için Türkçe-Fransızca Sözlük)*, Paris 1835-37; T. X. Bianchi, *Dictionnaire François-Turc*, Paris 1843.

7) Fransa'nın Besançon şehrinde 20 Temmuz 1745 yılında doğan Viguiet, Papaz okuluna gitmiş ve papaz olmuştur. Daha sonra Galata'daki Sain-Benoit başrahipliği göreviyle 1783 yılında İstanbul'a gelmiş (*Dil Öğlanları ve Tercümanlar*, s.98) ve burada Türkçeyi mükemmel bir şekilde öğrenmiştir. Yazdığı Türkçe gramer kitabı da bunun delilidir. Viguiet'in iyi eğitim almış, çok zeki ve kuvvetli gözlemlere sahip bir din adamı olduğunu söyleyebiliriz.

8) P. F. Viguiet, *Elemens de la Langue Turque*, İstanbul 1790, s.37.

9) a.g.e., s.351.